

*Джафаров М., провідний науковий співробітник, доцент
Інституту історії ім. А.А. Бакіханова Національної ака-
демії наук Азербайджану (м. Баку)*

РОЛЬ ТАЄМНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ЕКСПАНСІЇ ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ ЗАХІДНИМИ ДЕРЖАВАМИ В ЕПОХУ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті висвітлено виникнення і діяльність таємних товариств у сучасній історичній науці, що донині не втратило своєї важливості й актуальності. На особливу увагу заслуговує вивчення ролі таємних союзів в експансії Передньої Азії. Їх діяльність спрямовувалась проти народів, які сповідували іслам, що вперше засвідчило зіткнення Східної і Західної цивілізацій. З'ясовано, що війни в період Хрестових походів суттєво змінили долю багатьох народів, а їх експансіоністські устремління мали не лише релігійний, але й політичний характер. Відомо, що члени таємних організацій були безпосередніми учасниками Хрестових походів і військових дій у Передній Азії. Проте, проблема ролі таємних товариств в експансії Передньої Азії у наукових дослідженнях є малодослідженою сторінкою, що й обумовлює потребу в її подальшому комплексному дослідженні й аналізі.

Ключові слова: таємні товариства (союзи), Хрестові походи, експансія Передньої Азії, епоха Середньовіччя, орденські братерства, тамплієри, масони, насильницьке навернення в християнство.

Перш ніж проаналізувати роль таємних товариств західних країн у процесі експансії Передньої Азії варто згадати деякі російськомовні джерела, на яких базувалися основні відомості про діяльність таємних організацій в епоху Середньовіччя, зокрема: Е. Петрова «Середньовічна Європа: основні суспільні процеси, управління, влада», Дж. Догерті «Середні століття. Мистецтво війни», В. Акунова «Історія Тевтонського ордена», В. Малова «Таємниці середньовічних лицарів» та ін. Під час вивчення цих робіт, виникало питання: «Яким було уявлення західних держав про Передню Азію та іслам у цілому? Слід зазначити, що їх бачення приховує в собі пояснення переходу релігійної нетерпимості в політичну війну проти мусульманського світу, що є, дуже серйозною помилкою.

В. Акунов пише: «На Заході всіх мусульман іменовували мусульманами, сарацинами за назвою одного з дрібних арабських племен, відомого ще давнім римлянам. Це плем'я грало важливу роль у нескінченних війнах між Римом і Аршакідською Парфією, а пізніше – Сасанідською Персією, з одного боку, і між агарянами або ізмаїльтянами, з іншого боку» [2, с.12].

Більшість країн Передньої Азії сповідува-

ли іслам. До початку Хрестових походів на цих землях панував мир. У мусульманських містах будувалися християнські церкви. Згодом, європейські країни на заклик папи Урбана II відгукнулися на прохання візантійців про допомогу. Вони сподівались повернути християнські святині й об'єднати церкви під своїм керівництвом [20, с.108]. Так, розпочалася епоха Хрестових походів, що стало головним релігійно-політичним приводом для виникнення таємних товариств.

З найбільшим натхненням на заклики папського Риму відгукнулися держави, засновані норманами в Північній Франції, Англії, Ірландії, Південній Італії і на Сицилії [20, с.27]. Орден лицарів Святого Гробу Господнього проголосив не просто паломництво до Святої землі, а й експансію чужих земель. Це стало серйозним викликом для всього Близького Сходу і Передньої Азії. До другої половини XI ст. могутність фатимідів послабшала, і в 60-ті роки їх мусульманська імперія перестала існувати [15, с.31].

В. Акунов у книзі «Історія Тевтонського ордена» пише: «Величезне значення Хрестових походів для розвитку західних держав і народів як у політичних відносинах, так і стосовно процесу цивілізації не повинно вводити

нас в оману щодо значення цих походів для магометанського Сходу. Те, що для нас було початком нової історичної епохи, то для Ісламу було ускладненням внутрішнього процесу, тривалої, спустошеної війною, яка зовсім не впливала на релігійне і культурне життя населення» [2, с.111].

У цьому ж контексті французький історик Т. Мішо у праці «Історія хрестових походів» пише: «Перший Хрестовий похід відкрив Схід для Заходу, і ця зустріч двох товариств, до тих пір невідомих один одному, повинна була природним чином, надати деякий поштовх європейському розумовому розвитку» [14, с.38].

У трактаті Абд Ар-Рахман Аль-Кавакібі «Природа деспотизму і згубність поневолення» описується терпимість мусульманських государів по відношенню до орденів і таємних християнських сект: «На думку арабських Просвітителів, просвіта та поширення європейської освіти, пропаганда релігійної терпимості і ліберальних ідей були панацеєю від всіх хвороб. Тому, Просвітителі всіх напрямів приділяли виняткову увагу самоосвіті і шкільній справі, питанням виховання та поліпшення моралі. В державі, передусім у Лівані, швидко виникали літературні, наукові і благодійні товариства, які стали осередками європейської освіченості» [1, с.202].

Все це є свідченням мирного ставлення східних правителів до християнського населення, які не підтримували сепаратизм і релігійну нетерпимість, що сприяло європейським країнам поширювати свій вплив.

XII–XIII ст. характеризується формуванням духовно-рицарських орденів (напів-військових – напів-монахських товариств) у рамках Хрестових походів (формально спрямованих або на звільнення християнських святинь у Палестині з рук «невірних», тобто мусульман, або на християнізацію Прибалтики та інших територій) [16, с.69].

Поступово орденські братства перетворилися в найдисциплінованішу та привілейоване лицарства організації, що діяли не тільки в Святій Землі, але і в Європі. Найбільший слід в історії людства залишили створені в XI–XII ст. могутні лицарські ордени – госпітальєрів, тамплієрів, тевтонців. Ця трійка стала найсильнішою серед діючих орденів на початку Хрестових походів.

Крім вищезазначених орденів і товариств, існував лицарський орден Алькантара, який був створений у 1156 р. в Іспанії, братами-дворянами Суер і Гомец Фернандо Барріентос. Це

військове товариство захищало нову прикордонну фортецю Сан-Юліан де Перейро від маврів-арабів. Конкретних і точних відомостей про цей орден немає, але дослідження свідчать, що їх основна мета була спрямована проти арабського світу.

Першим духовно-лицарським орденом на території Піренейського півострова став лицарський орден Калатрави. Ним керував магістр, який визнавав над собою верховенство не тільки Римського папи, але й пріора бургундського. Лицарі ордену складали три обітничі ченця (безшлюбності, бідності і слухняності), постійно воювати проти ворогів церкви і християнства, на знак цього зобов'язані були навіть спати в бойових обладунках [17].

Зауважимо, що серед таємних товариств були й такі, що не мали нічого спільного з релігійними поклонінням. Так, наприклад, це були тамплієри. Жак де Моле великий лицар-тамплієрів був одним із тих, кого звинуватили у зреченні від Христа і за наказом короля Франції Філіпа IV його спалили. Король Франції знав всю правду про нього і був першим, хто наважився послабити позицію Святого Престолу.

18 березня 1313 р. на багатті спалили великого магістра лицарського братства. Останніми словами приреченого на страту були прокльони на адресу короля Франції Філіпа IV, папи римського Климента V і Гійома де Ногаре, який особисто його катував. Прокльони стали пророчими: протягом року один за одним померли всі троє [12, с.210].

Існує гіпотеза, що у такий спосіб Філіп IV Вродливий хотів привласнити багатства ордену, бо під час його сходження на трон французьке королівство було на межі банкрутства [13, с.177].

Відомо, що Жаку де Моле запропонували об'єднати його орден з орденем госпітальєрів, але він відмовився. Лицарі-госпітальєри або Іоаннати (1250) намагалися захистити Святу землю. Цей орден охоче вів боротьбу з ісламськими арміями.

Релігійні лицарські ордени з-поміж інших відрізнялися високою дисципліною. Подібно до лицарів-тамплієрів, вони носили прості сюрко з гербом ордену, крім того, складали обітничу бідності [9, с.35]. Секретні матеріали тамплієрів зберігаються в рідкісних архівах і більшість із них майже недоступні вченим – історикам, археологам.

Згодом Хрестові походи перетворилися на засіб зовнішньої політики західних країн.

Е. Сінклер у книзі «Таємничий сувій» так описує це: «Без свого флоту хрестоносці не змогли б потрапити на Близький Схід. Тепер хрестові походи були спрямовані на розвиток торгівлі на приморських плацдармах, ніж на священні війни з ісламом» [18, с.175]. Хрестоносцям і таємним товариствам для захоплення всієї території Близького Сходу і Передньої Азії не вистачило ні сил, ні дипломатії.

Вивчаючи війни західних государів, можемо згадати про діяльність католицьких королів Фердинанда II (Франція, Арагон) й Ізабелли Арагонської (Португалія), які перейшли від помірної пропаганди християнізації до насильства та примусу мусульман приймати християнство. Ті, хто не бажав приймати іншу віру, влада кидала в тюрми і в такий спосіб продовжувала домагатися своїх цілей. На площі Гранади було спалено багато примірників Корану й інших релігійних книг. Під дією насильницьких заходів, у 1499 р. 50 тис. маврів (араби північно-західної Африки) прийняли хрещення. Але так було не скрізь. У деяких регіонах Іспанії доведені до відчаю мусульмани піднімали повстання, які жорстоко придушувала влада [19, с.8]. Західна Європа сприймала Іслам як релігійну і військову загрозу.

Після того, як хрестоносці силою зброї захопили Єрусалим, почалося масове паломництво в це священне місто. За загальноприйнятою версією історії виникнення тамплієрів, їх Орден був створений з метою захисту паломників. Однак, ця версія ще не доведена і викликає сумнів.

Тамплієри складали обітницю слухняності, бідності, безшлюбності і благочестя. Лицарі крім трьох чернечих обітниць (утримання, бідності, послуху) складали четверту обітницю: призначенням свого життя вважати охорону святих місць і захист паломників. Їх одяг – білий плащ з червоним хрестом запозичений у цистерціанців.

Папа Інокентій XI словами «*Omne datum optimum*» затвердив лицарський орден тамплієрів, вилучив його із 111 юрисдикції єпископів і поставив у безпосередню залежність від папства. На чолі лицарського ордену стояв обраний головним капітулом ордену гросмейстер, який, спираючись на капітул, керував ним [6, с.112]. Уперше з часів Римської імперії з'явилися професійні солдати. Фанатична відданість своєму ордену перетворила їх у безсмертних воїнів. Тамплієри воювали в армії Людовика VII і Річарда Левове Серце і віді-

грали важливу роль в епоху Хрестових походів. Малодослідженим залишається питання про фінансування тамплієрів, адже за рахунок контрибуцій було б неможливо воювати зі Сходом. Для фінансової підтримки дій на Сході тамплієри в Європі створили міжнародну фінансову корпорацію за всіма правилами середньовічної банківської справи [10].

Однак, у турецьких джерелах існує інша думка. Зокрема у книзі «Масони і тамплієри» написано: «Церква і королі підтримували тамплієрів» [4]. У книзі «Історія папства» зазначено: «Для здійснення фінансових операцій тамплієри вже давно використовували банківські установи в Італії, а незабаром і самі почали займатися суто банківською діяльністю. Інтереси тамплієрів поширювалися і на торгівлю. Таким чином, лицарський орден, утворений для збройного захисту Святої землі, менш ніж за сто років перетворився в перший банк папства і королів» [6, с.112-113].

Створення духовно-лицарських орденів стало початком розвитку воєнного мистецтва. У цей період започаткована висока організованість і дисциплінована, важкоозброєна лицарська кіннота, протистояти якій було дуже важко. У зв'язку з цим, хочеться особливо відзначити бойові дії лицарів-тамплієрів, які покрили себе славою в Хрестових походах. Тамплієри згодом стали учасниками численних військових кампаній на Близькому Сході та інших місцях, де була в цьому потреба. Їх роль у хрестових походах була визначальною. До падіння Акри в 1291 р. тамплієри і лицарський орден госпітальєрів (іоаннітів) були головною силою в боротьбі з мусульманами.

Першою поразкою тамплієрів стала битва за Єрусалим проти війська Салахаддіна. Талановитий полководець самостійно вів війну з тамплієрами. Йому вдалося не лише зупинити експансію західних країн проти Сходу, але об'єднати мусульманський світ було неможливо. В. Бартольд про це пише так: «Епізод царювання в Єгипті і Сирії Салахаддіна (1169–1193), при якому в руки мусульман знову перейшов Єрусалим (1187 р.), був винятком, і навіть Салахаддін, незважаючи на союзний договір 1180 р., не вдалося об'єднати для боротьби з християнським світом мусульманських володарів Передньої Азії» [3].

У війнах з Салахаддінном війська хрестоносців були виснажені, серед баронів почалися чвари. Річард I, турбуючись за свої справи на батьківщині, вступив у переговори з противником і 2 вересня 1192 р. підписав з ним мир.

За умовами договору за хрестоносними сеньйорами зберігалася вузька прибережна смуга від Тиру до Яффи; Єрусалим залишався під владою Єгипту. Салахаддін погодився лише на те, щоб паломники і купці протягом трьох років відвідували місто. Звичайно, для західних країн прибережна територія, включаючи Тир, Сайду, Тортоза й інші гавані, мала набагато більше значення, ніж Єрусалим або Назарет, розташовані далеко від берега. Володіння береговою смугою передусім служило інтересам Левантійської торгівлі [11].

Варто згадати, що серед мусульманських правителів, які воювали з хрестоносцями були й інші, відважні та сміливі правителі такі як Салахаддін. Зокрема йдеться про правителя тюрків-сельджуків – Килидж Арслана. Перша зустріч хрестоносців з турками-сельджуками відбулася в 1081 р. у Нікеї (Ізнік) – столиці держави Килидж Арслана. Ілюзія легкого завоювання і знищення столиці турків-сельджуків зникла вже до кінця 1096 року [8, с.220]. У 1084 році була захоплена Антіохія. Безперервними нальотами турки-сельджуки добряче посмикали хрестоносців, які втратили багато людей, провіанту та фуражу: противник відбив у них обози. Хрестоносцям довелося покидати в'ючних тварин, бо їх не було чим годувати.

Слід зазначити, що Вірменське царство часто допомагало хрестоносцям в їх експансії Передньої Азії. Згодом, коли хрестоносці втратили свій вплив, вірмени не раз зверталися до Заходу за допомогою. Однак, з часом це питання втратило свою актуальність для європейців. Звернення царів Кілікійської Вірменії за допомогою до Франції, Римського папи, Генуї та короля Кіпру не мали бажаних результатів, бо в XIV ст. держави Західної Європи втратили інтерес до Хрестових походів.

Папство ж давало Кілікійській Вірменії марні обіцянки військової допомоги, домагаючись насправді тільки того, щоб «Вірменська церква вступила в унію з Римо-католицькою церквою і підкорилася папі» [5].

Якщо порівняти мусульманську армію з армією хрестоносців, то можна побачити значну різницю в їх бойовій готовності. Під час Хрестових походів мусульмани запозичили у франків деякі види обладунків, зокрема наручники та ін. Коні, як правило, залишалися незахищеними. Головною зброєю мусульманських вершників був лук, спис і шабля, а в піхоті – лук, шабля, кинджал [7, с.16].

Отже, підсумовуючи зазначимо, що роль таємних організацій в експансіоністських планах Європи проти Передньої Азії мала стратегічний характер. Релігійне питання було не найголовнішою метою лицарів, які воювали проти мусульман. Політична мотивація в діяльності таємних союзів домінувала, оскільки поширення католицького впливу на Схід було важливим атрибутом папської ідеології. Дії таємних товариств у війнах з арабами, турками-сельджуками залишили певний слід в історії Середньовіччя, зокрема в період Хрестових походів. Діяльність лицарського Ордена тамплієрів є найбільшою загадкою Середньовіччя. Існуванню цього Ордена своїм рішенням поклав край король Франції Філіп Вродливий. Причини цьому донині невідомі та залишаються темою наукових дискусій. Прагнення заволодіти Сходом було першочерговим завданням таємних союзів, якому поклали край мусульманські правителі та володарі, зокрема султани Салахаддін і Килидж Арслан. Історія засвідчила відважність мусульманських правителів, які не поступалися своєю землею перед ворогом.

Список використаної літератури

1. *Абд Ар-Рахман Аль-Кавакіби*. Природа деспотизма и гибельность порабощения / Пер. с араб. и исслед. В.И. Левина. – М.: Наука, 1964. – 202 с.
2. *Акунов В.В.* История военно-монашеских орденов Европы (история орденов и тайных обществ). – М.: Вече, 2012. – 460 с.
3. *Бартольд В.В.* Работы по истории Ислама и Арабского халифата. – М., Вост. лит. 2002 / Стереотип. воспроизвед. издания Бартольд В.В. Сочинения. – М., 1966. – Т.VI. – 785 с.
4. *Berkan K.* Tarınak Şovalyeleri. – А., 2017. – 902 р.
5. Всемирная история / Под ред. А. Белявский, Л. Лазаревич, А. Монгайт. – М.: Госполитиздат, 1957.
6. *Гергей В.* История папства. – М.: Республика, 1996, 174 с.
7. *Гибб Г.* Дамасские хроники крестоносцев. – М.: Центрполиграф, 2009. – 256 с.
8. *Дан Й.* Германский хасидизм. Ч.1–2. – Тель-Авив, 2003. – С. 220.
9. *Догерти Дж.* Средние века. Искусство войны. – М.: Астрель, 2009. – 216 с.
10. *Заборовский Э.* Тайна казны тамплиеров // Вокруг света. – 2007, 01 травня : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/3874/>
11. Крестовые походы XII в. Сельджукский реванш. Проповедь Бернара Клервоского : [Електрон. ре-

курс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/h/zaborov/04.html>

12. *Малов В.* Тайны средневековых рыцарей. – М.: ОНИКС, 2010. – 320 с.
13. *Маркаль Ж.* Жизор и загадка тамплиеров. – СПб.: Евразия, 2008. – 302 с.
14. *Мишо Т.* История Крестовых походов. – М.; СПб.: Товарищество М.О. Вольф, 1884. – Т. II. – 229 с.
15. Мусульманский мир в средние века и в новое время. – Казань: Новое время, 1996. – Ч. I: Очерки исламской истории и культуры. – 254 с.
16. *Петров Е.В.* Средневековая Европа: основные общественные процессы, управление, власть. – Нижневартовск: НГУ, 2008. – 416 с.
17. Рыцарский орден Калатравы : [Электрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.msyst.org/orden-kalatrava>
18. *Синклер Э.* Таинственный свиток. – М.: АСТ Москва, 2007. – 384 с.
19. *Хенкин С.М.* Мусульмане в Испании: метаморфозы исторического бытия // Мусульмане в современной Европе: проблемы и перспективы политической интеграции (Проект №12-03-00284/12). – М., 2013. – 2295 с.
20. *Школьник Ю.К.* Рыцари. Полная энциклопедия. – М.: ЭКСМО, 2013. – 177 с.

Отримано: 20.04.2019 р.

УДК 341.223.14:94(517+47)

Бабенко Р.В., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

ФОРМУВАННЯ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ЗОЛОТОЇ ОРДИ НА ТЕРИТОРІЇ РУСІ

У статті розкрито монгольські завоювання у Східній Європі в 1237–1241 роках у результаті чого до сфери їх впливу потрапили величезні території Русі. Встановлення контролю над цими територіями стало одним із головних політичних завдань Бату-хана, в боротьбі з імперською владою за права над Руссю. За таких умов ефективна експлуатація та контроль захоплених земель були не можливі без існування владних інституцій. Тому на підконтрольних монголам територіях формувалася окупаційна влада. Розм'якшення назв владних посад на захоплених землях спричинило в науковій літературі різні тлумачення термінів «даругачин», «баскак», «таньмач». Їх вживання та поєднання дозволило автору розділити ці посади на дві групи.

Ключові слова: «баскак», «даруга», владні інституції, Золота Орда, монгольські завоювання, окупаційна влада, Русь, «таньмач».

У Східній Європі в результаті монгольських завоювань 1237–1241 рр. до сфери впливу монгольських ханів потрапили величезні території Русі. Встановлення контролю над цими територіями стало одним із головних політичних завдань Бату-хана, в боротьбі з імперською владою за права над Руссю [17, с.860-861]. В умовах інкорпорації руських земель у сферу політичних й економічних структур монголів, ефективна експлуатація та контроль захоплених земель були не можливі без існування владних інституцій.

Разом з тим, на підконтрольних монголам територіях з'являються і представники їхньої влади. Так, після підкорення Сартаульського народу¹ в 1224 р. Чингізхан поставив по всіх містах охоронних воевод і «даругачинів» [24, §263]. Угедей-каан, перемігши правителя

джурчженського Хітаю (Китаю) [10, с.278-279], династії Цзинь Алтан-хана Сусе [20, с.220], – поставив всюди розвідників «алгіначинів» і воевод – «баскаків-танмачи» [24, §273]. У захопленому Багдаді Угедей-каан призначив Чормахана-хорчі (Джурмагуна) на посаду «баскака-танмачі» [24, с.194]. Після завершення Великого західного походу на завойованих землях і містах Белерман і Керман-Ківа й інших містах Угедей-кааном були поставлені «даругачини» і «танмачини» [24, с.188-189].

Таке розмаїття назв посад військово-цивільної організації на захоплених підконтрольних монголам землях спричинило в науковій літературі різні тлумачення термінів «даруга», «баскак» як синонімічні, так і різнозначимі [15, с.23]. Е. Хара-Даван наголошував на тотожності монгольського терміну «даруга» і татарського «баскак», як представника

¹ Туркестанці [2, с.311].